

Saskia van der Lingen, **'Tussen ambacht en kunst: de inbreng van de vertaalkunde bij de totstandkoming van de Nieuwe Bijbelvertaling'**, voordracht tijdens het Symposium *Babel en Bijbel: De Nieuwe Bijbelvertaling tussen academie en ambacht*, Amsterdam, januari 2005

Het thema van dit interdisciplinaire symposium is 'De Nieuwe Bijbelvertaling tussen academie en ambacht'. Toen mij enkele maanden geleden werd gevraagd om vanmiddag een bijdrage te leveren, had het organisatiecomité mij als onderwerp toebedacht: 'de stijlanalyse van een oudtestamentisch bijbelboek'. Dat leek mij iets te hoog gegrepen, want ik ben geen hebraïcus of theoloog. In het programma staat nu te lezen dat ik u iets zal vertellen over 'de neerlandistieke inbreng bij de totstandkoming van De Nieuwe Bijbelvertaling'. Ik ben echter ook geen neerlandicus. Ik ben opgeleid aan het door de Universiteit van Amsterdam enkele jaren geleden helaas opgeheven Instituut voor Vertaalwetenschap en noem mezelf het liefst 'vertaler' of 'vertaalkundige'.

De vertaalkundige beweegt zich op het gebied tussen wetenschap en ambacht. Hij is op de hoogte van de verschillende vertaaltheoretische inzichten, maar zoekt daarin vooral het praktisch nut voor de vertaalpraktijk en gaat daarbij eclecticisch te werk. Wel kiest hij bij het maken van een vertaling uiteraard een eenduidige strategie. Zo ging het ook in het project Nieuwe Bijbelvertaling. De vertaler beweegt zich tussen ambacht en kunst. Hij wendt zijn ambacht aan om kunstwerken te herscheppen en bevindt zich daarmee in het gezelschap van de uitvoerend kunstenaars. Ooit werd mij, toen ik me eens kritisch uitliet over een bepaalde toneeluitvoering, gevraagd wat ik dan eigenlijk voor eisen stelde aan een voorstelling. Na enig nadenken antwoordde ik dat ik, op welke manier dan ook, verrast en ontroerd wilde worden. Dit blijkt ook bij de beoordeling van andere kunstvormen een heel bruikbaar criterium. Ook bij De Nieuwe Bijbelvertaling kunnen we de vraag stellen of we erdoor worden verrast en ontroerd.

Ik heb voor de NBV zowel erkende literaire meesterwerken mogen vertalen als teksten die minder geliefd zijn en vaak, misschien wel ongelezen, worden afgedaan als 'dorre wetboeken' of 'saaie namenlijsten'. Daarbij zijn me twee dingen opgevallen. Ten eerste dat je die verschillende genres als vertaler in wezen toch op dezelfde, ambachtelijke manier te lijf gaat. De tekst staat altijd centraal. Je onderzoekt wát er staat, en ook waarom het er zo staat als het er staat en niet anders, en hoe je dat het beste in vertaling kunt weergeven. Ten tweede werd ik bij nadere bestudering aangenaam verrast door de stilistische kwaliteiten die ook deze zogenaamd saaie bijbelteksten hebben.

Om te beginnen wil ik twee teksten bespreken van onbetwiste literaire kwaliteit. Het gaat om twee centrale teksten, allebei gebeden, in respectievelijk Samuël en Koningen. Ze hebben allebei te maken met de bouw van de tempel in Jeruzalem, maar er zijn ook grote verschillen, zowel inhoudelijk als stilistisch.

Het eerste gebed waar ik op doel staat in 2 Samuël 7. De boeken Samuël worden algemeen gerekend tot de hoogtepunten van de bijbelse vertelkunst. Ze worden ook beschouwd als de meest 'moderne' boeken van de bijbel, in die zin dat de verteller zich onthoudt van elk moreel oordeel het aan de lezer overlaat om conclusies te trekken. Hij houdt zich bijna volledig op de achtergrond en laat de daden en woorden van de personages voor zích spreken. Een van de middelen die hij daarvoor gebruikt is de herhaling of juist omkering van motieven: personages zeggen het ene, maar doen het andere. Of personages zeggen het ene, terwijl je als lezer weet dat ze het andere bedoelen. Of personages herhalen hun eigen woorden of die van hun tegenspelers, maar geven er een andere draai aan. Het is mede vanwege deze bijzondere verteltechniek dat er ook in de literatuurwetenschap zoveel aandacht wordt besteed aan de boeken Samuël. Het bekendst is natuurlijk de niet te vermijden vierdelige studie van Jan Fokkeman, waarvan wij bij het vertaalwerk dankbaar gebruik hebben gemaakt, maar ik wil hier ook de Amerikaanse semiticus Jack Miles niet onvermeld laten, die zijn verrassende en verfrissende biografie van het personage God in belangrijke mate baseert op de boeken Samuël.

In 2 Samuël 7 heeft David zijn zaakjes op orde. Hij is uitgeroepen tot koning van zowel Juda als Israël, heeft Jeruzalem ingenomen, een paleis gebouwd en de ark van het verbond naar de stad overgebracht. Nu wil hij ook voor God een huis bouwen. 'Wat denk je wel,' laat God hem bij monde van de profeet Natan weten. 'Jij zult niet voor mij een huis bouwen, maar ik voor jou. Niet jij, maar je zoon Salomo zal voor mij een huis bouwen.' Het Hebreeuws speelt hier met alle betekenisaspecten van het woord 'huis' in de zin van 'paleis / tempel' aan de ene kant en 'familie / koningshuis / dynastie' aan de andere. David spreekt zijn dankbaarheid uit voor deze belofte, waarom hij niet had gevraagd, maar dringt er tevens op aan die belofte ook werkelijk zijn beslag te laten krijgen. Om met Jack Miles te spreken: 'We zien een deur, die niet wagenwijd open wordt gegooid maar slechts op een kier wordt gezet, en de kracht die duwt heet David.'¹ David stelt in de verzen 23-26 de eenheidsstaat als het ware als conditie voor de eenheidsgodsdienst wanneer hij zegt:

'En wie kan zich meten met Israël, uw volk? Het is het enige volk op aarde waarvoor een god zich heeft ingezet om het vrij te kopen en tot zijn volk te maken, om zo voor zichzelf een naam te vestigen door middel van grootse en indrukwekkende daden: omwille van uw volk, dat u hebt bevrijd, hebt u vreemde volken en hun goden op de vlucht gedreven. U hebt uw volk Israël voor altijd aan u toegewijd en u HEER, bent hun tot God. Welnu, HEER, mijn God, houd u dan ook aan de belofte die u aan mij en mijn koningshuis hebt gedaan en doe uw woord voor altijd gestand. Dan zal uw naam voor altijd in ere worden gehouden en zal men zeggen: "De HEER van de hemelse machten is God over Israël," en dan zal het koningshuis van uw dienaar David altijd standhouden.'

De God die zoals David in 7:9 erkent Davids naam heeft gevestigd, heeft volgens David in 7:23 het volk nodig om zijn eigen naam uit te dragen. Het is de kunst om in de vertaling dergelijke veelzeggende herhalingen van motieven te behouden zonder het Nederlandse idioom geweld aan te doen, maar ook zonder te expliciteren, want dat zou in strijd zijn met de stijlmiddelen van de auteur van Samuël. Om die reden is bijvoorbeeld in de vertaling van dit gebed het woord 'huis' niet contextueel gevarieerd als 'paleis / tempel / familie', maar concordant vertaald als 'huis' of 'koningshuis'. En u hebt het natuurlijk niet kunnen horen, maar in vers 23 is 'een god' gespeld met een kleine letter. Fokkelman zegt hierover dat Davids toon in 23b tegen het randje van het negatieve aan zit. In het Hebreeuws staat daar *'elohim* gevolgd door een meervoudige werkwoordsvorm, wat aangeeft dat we de aanduiding als een soortnaam moeten lezen.² Daarom staat hier in de NBV 'een god' met een kleine letter en niet 'God' zoals in de Statenvertaling, NBG-1951 en Willibrord, of, zoals in de Groot Nieuwbijbel, de tegenstrijdige combinatie van een onbepaald lidwoord gevolgd door 'God' met een hoofdletter.

Het tweede gebed staat in 1 Koningen 8. De beloften uit 2 Samuël 7 zijn uitgekomen: er heerst vrede, Salomo zit stevig op de troon en hij heeft in Jeruzalem een nieuw paleis voor zichzelf en een tempel voor God gebouwd. Bij de inwijding van de tempel spreekt hij een dankgebed uit. Nu is het boek Koningen niet zo'n uitgesproken literair meesterwerk als Samuël. De vertelling is minder gelaagd, er zitten minder van die subtiele woordspelingen in, en we hoeven in het dankgebed van Salomo niet op zoek te gaan naar dubbele bodems. Maar het is wel een literaire tekst. Of we nu wel of niet geloven dat de historische Salomo, als die al bestaan heeft, de auteur is van Prediker, Spreuken, het Hooglied en Wijsheid, in de tekst zélf wordt in 1 Koningen 5 gezegd dat hij een groot dichter was, en dat hebben we binnen de tekstuele werkelijkheid dus maar aan te nemen. Bovendien is de inwijding van de tempel in Jeruzalem een van de plechtigste momenten in de geschiedenis van Israël. De bouw heeft zeven jaar geduurd. Salomo heeft dus alle tijd gehad om zijn speech voor te bereiden en we mogen aannemen dat hij er zijn best op heeft gedaan.

Het lange gebed in 8:27-53 is te typeren als een 'psalm in proza' met een sterk retorische inslag. Salomo stelt zich bescheidener op dan David, maar ook hij wil iets afsmeken, namelijk dat gebeden die in of in de richting van de tempel worden uitgesproken, verhoord zullen worden. De tekst bestaat uit een aantal gelijkaardig opgebouwde strofen waarin allerlei mogelijke situaties worden geschetst, opeengestapeld in uitzonderlijk lange zinnen die telkens uitlopen op een 'refrein'. In de letterlijke

basisvertaling zijn 'en jij zult luisteren ... en jij zult vergeven' in dat refrein de concordant herhaalde motieven. Om de poëtische en retorische aspecten van dit gebed in de vertaling tot hun recht te laten komen, worden in de NBV alle strofen ingezet met 'wanneer' en alle refreinen met 'aanhoor'. De lange zinnen zijn gehandhaafd. Leesbaarheid en voorleesbaarheid hebben namelijk niet zozeer te maken met zinslengte als wel met zinsritme. Ter illustratie lees ik uit dit gebed één alinea voor, die met de langste en ingewikkeldste zin:

'Wanneer er in het land hongersnood of pest uitbreekt, wanneer het gewas wordt getroffen door korenbrand, meeldauw of vraatzuchtige sprinkhanen, wanneer het volk in eigen land door vijanden bedreigd wordt, wanneer er kortom bij enige ramp of ziekte ook maar iemand van uw volk Israël een smeekgebed tot u richt en zijn handen heft in de richting van deze tempel – ieder onder de druk van het leed dat hem persoonlijk treft – aanhoor hem dan vanuit de hemel, uw woonplaats, en vergeef hem. Grijp in en geef hem wat hem toekomt, want u weet wat er in hem omgaat. U alleen immers kunt de mens doorgronden.'

Met dat refrein 'aanhoor' ben ik met een omweg toch weer bij de aangekondigde titel van mijn voordracht aangekomen: 'de neerlandistieke inbreng bij de totstandkoming van de NBV'. Door zeker tien supervisors werd er bezwaar tegen aangetekend. Men vond 'aanhóór' 'goed(!), maar niet gangbaar, vreemd, archaisch, katholiek en niet mooi Nederlands.' De begeleidingscommissie vond het 'sterk literair' - alsof dat een diskwalificatie zou zijn. Als alternatieven werden gesuggereerd: 'luister' of 'hoor ... aan' of 'hoor ... naar' of 'verhoor ons' of 'hoor ons gebed'. Geen van deze alternatieven vond het boekteam acceptabel. 'luisteren' was al bezet: het komt op vier plaatsen in het gebed voor als vertaling van een ander Hebreeuws werkwoord. 'hoor naar' is geen correct Nederlands, evenmin als 'hoor ons gebed', wat bovendien een explicitering zou zijn, net als 'verhoor ons', want er moet in de tekst steeds eerst neutraal geluisterd worden en dan pas actie worden ondernomen. Scheiden in 'hoor ... aan' zou onzes inziens afbreuk doen aan het poëtische en retorische effect: door de dubbele beklemtoning van 'áánhóór' wordt juist de caesuur bewerkstelligd die het refrein markeert. Volgens Van Dale is 'aanhóren' niet 'sterk literair' maar 'literair', wat in het beoogde register dus precies zou passen, en betekent het '*met aandacht* luisteren naar'; exact de juiste betekenis dus. Dankzij het pleidooi van de neerlandicus uit het coördinatieteam stemde de begeleidingscommissie er bij de bespreking van de voorlopige eindversie in toe 'aanhoor' te handhaven.

Maar daarmee was de kous nog niet af. Zoals u waarschijnlijk weet worden de boeken Samuël en Koningen in Kronieken nog eens dunnetjes overgedaan. Dus in 2 Kronieken 6 kwam het gebed van Salomo weer terug. Opnieuw waren er bij enkele supervisors bezwaren tegen 'aanhoor'. De argumenten voor en tegen waren dezelfde gebleven, daarom werd achter de schermen een neerlandistieke en vertaalkundige lobby op touw gezet. Het is geheel te danken aan de niet aflatende steun van de neerlandistieke ofwel germanistische ofwel vertaalwetenschappelijke leden van coördinatieteam en begeleidingscommissie dat 'aanhoren' toch in de NBV terechtgekomen is, zowel in 1 Koningen als in 2 Kronieken.

The proof of the pudding is in the eating. Bij vertaaloplossingen die 'vreemd of niet gangbaar of archaisch' werden gevonden, werd dikwijls aangevoerd dat je er bij het lezen 'aan zou blijven haken'. Als dat zo is, dan is de kans dat je er bij het voorlezen aan blijft haken of over struikelt dus eens zo groot. En het gebed van Salomo moet zeker goed voorleesbaar zijn: het is volgens de tekst zelf immers een gebed dat hardop, voor publiek wordt uitgesproken. Juist met het oog daarop hadden we dat dubbel beklemtoonde 'áánhóór' gekozen. Zou het werken? Zou onze vertaalkeuze het 'doen'? Met kloppend hart begaf ik me op 28 oktober naar boekhandel Donner in Rotterdam, waar in het kader van de presentatie van de NBV een voorleesmarathon werd gehouden. Een aantal bekende en een heleboel onbekende Nederlanders zouden de hele NBV in vier à vijf dagen van kaft tot kaft voorlezen.³ De onbekende Nederlanders hadden wel kunnen intekenen op een bepaald tijdstip, maar niet op een bepaalde tekst. Ze kregen bij aankomst een passage voorgelegd, waarvoor ze een

kwartier voorbereidingstijd hadden. Zou het op deze manier lukken om het gebed van Salomo met de juiste zinsmelodie, pauzes en accenten voor te lezen? Tot mijn verrassing en grote ontroering bracht de mevrouw die dit tekstgedeelte had toebedeeld gekregen het er vlekkeloos vanaf. Iemand uit het publiek complimenteerde haar na afloop met de woorden: 'Wat was dat ontroerend, dat gebed van Salomo.' Waarop zij antwoordde dat ze verrast was dat er in het Oude Testament zulke mooie teksten stonden. Pas toen had ik werkelijk het gevoel dat we onze missie hadden volbracht en het Nederlandse taalgebied iets nieuws hadden geschonken.

Dat ik naar de voorleesmarathon was komen luisteren, was overigens wel een klein beetje ingegeven door sadistische motieven. Ik wilde wel eens horen hoe men zou vastlopen in de namenlijsten in 1 Kronieken 1-9. Deze staan in het onlangs gehouden onderzoek naar favoriete voorleespassages uit de bijbel met afstand op de allerlaatste plaats. In de analyse van dit tekstgedeelte, door ons in de wandeling 'het telefoonboek van Israël' genoemd, hadden we het probleem met de voorleesbaarheid natuurlijk al onderkend. Daar schreven we: 'De tekst is grotendeels geformuleerd in de vorm van opsommingen, de constructies zijn dikwijls nominaal, met vaak lange aaneenschakelingen van appositie. Soms lijkt de kronist in zijn hang naar volledigheid over zijn woorden te struikelen. Overigens is het Hebreeuws van de lijsten toch nog tamelijk gevarieerd. Het is bijvoorbeeld verrassend op hoeveel verschillende manieren gezegd kan worden dat X de zoon is van Y. [We telden niet minder dan zeven variaties, die allemaal met een eigen vaste formule in de vertaling terecht zijn gekomen.] Het poëtisch effect van de opsommingen is een zekere vorm van incantatie. In vertaling wordt dit aspect nog versterkt door de overstelpende hoeveelheid doeltaalvreemde klanken. Bij de vertaling is gestreefd naar voorleesbaarheid in die zin dat getracht is een ritme aan te brengen dat zich voegt naar de ademhaling.' Mijn sadistische verlangens werden niet bevredigd, want de organisatoren van de Voorleesmarathon waren zo verstandig geweest deze hoofdstukken toe te wijzen aan twee bekende Nederlanders, ervaren sprekers in het openbaar, de theologen Annemiek Schrijvers en Jacobine Geel. Ze waren niet blij met hun opdracht, maar konden met de meeste Hebreeuwse namen wel uit de voeten, sloegen zich er manmoedig doorheen en probeerden er zelfs nog iets leuks van te maken. En zo waar, dat lukte. De radioreporter die de Voorleesmarathon moest verslaan, raakte er helemaal opgewonden van. Ontroering over de geslachtslijsten heb ik die middag bij niemand kunnen waarnemen. Maar toch, als Arnon Grunberg dit telefoonboek op zijn magistrale wijze had voorgelezen, en Carice van Houten had in de zaal gezeten, dan had ze beslist een traantje weggepinkt.

Kan de Nieuwe Bijbelvertaling verrassen en ontroeren? Jazeker. Een aangrijpend bewijs hiervoor werd geleverd tijdens de ontvangst van de literatoren afgelopen september in het Bijbels Museum. Goed voorlezen is ook een kunst, zeker als het wordt gedaan door goed voorbereide acteurs. Catherine ten Bruggencate las die middag voor uit Prediker. Ondanks haar voorbereiding werd ze gaandeweg verrast door de kracht van de tekst en kon ze haar ontroering niet meester blijven. Daarmee verraste op haar beurt het publiek, dat zo door tekst, vertaling en voordracht driedubbel ontroerd werd. Om met Arnon Grunberg te spreken: mooier kan bijna niet...

¹ Jack Miles, *God: een biografie*, vert. W. van Paassen, Amsterdam 1996, p. 162.

² J.P. Fokkelman, J.P., *Narrative Art and Poetry in the Books of Samuel*, van Gorcum, Assen, 1981-1993, deel 3, p. 245.

³ Het resultaat is te beluisteren op www.voorleesbijbel.nl